

H.F.B. LYNCH'TE 19. YÜZYILIN SONUNDA BİTLİS

BITLIS IN H. F. B. LYNCH AT THE END OF 19TH CENTURY

Ayşegül KUŞ*

Özet

Bitlis, Dicle Nehri'nin kollarından birini oluşturan Bitlis Çayı'nın güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinden 1400-1450 metre yükseklikte kurulmuştur. Sahip olduğu coğrafi konum nedeniyle bulunduğu dağlık ve engebeli alanda, El-Cezire düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan yol üzerinde bulunması nedeniyle, çok eski dönemlerden itibaren, insanların zorunlu olarak geçmek zorunda kaldıkları bir güzergâh olmuştur. Bu nedenle kent, tarihsel süreçte Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, Eyyubiler, Ermeni Krallıkları ile bazı Kürt Beyliklerinin ve Osmanlıların hâkimiyet tesis etmek istedikleri bir yer olmuştur. Kent ayrıca doğu ve güneydoğu Anadolu'ya gelen Tavernier, Kinneir, Ainsworth, Brant, Taylor, Müller Simonis, Hyvernat, Nolde gibi kimi batılı seyyah ve araştırmacıların da ilgisini çekmiştir. Bu seyyah ve araştırmacılarından birisi de İngiliz seyyah ve araştırmacı olan H. F. B. Lynch'tir. Bu çalışma, İngiliz asıllı Lynch'in 1893 ve 1898 yıllarında yaptığı iki geziye dair kayıt altına aldığı ve ilk olarak 1901 yılında "Armenia Travels and Studies" adıyla Londra'da yayınlanan gezi notlarına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, Lynch'in gezi notlarından yola çıkarak, kentin tarihi coğrafyası, fiziki yapısı ve sosyal dokusu hakkında verdiği bilgileri değerlendirerek Bitlis'in tarihi geçişinin aydınlatılmasına yönelik bazı katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, 19. Yüzyıl, Seyyah, H. F. B. Lynch, Tarihi Coğrafya, Fiziki Yapı, Sosyo-Kültürel Yapı.

Abstract

Bitlis situated on a deep and narrow valley which the Bitlis brook, one of the branches of Tigris, opened among the south-eastern of the Taurus on the height of 1400-150 metres above the sea level. Due to its geographic position in the mountainous and rugged area, since it lies on the route which links the plains of the El – Cezire to the central plateaus of Eastern Anatolia and from there to Iran and Caucasia, it has become an obligatory route for the people to pass since the ancient times. Therefore, through the course of history it has been a place where

* Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, aysegulkus@hotmail.com

Urartians, Meds, Persians, Romans, Byzantines, Seljuks, Eyyubis, Armenian Kingdoms, some chiefdom of the Kurds and the Ottomans had desired to establish domination. The town also drew the attention of some western travellers and researchers such as Tavernier, Kinneir, Ainsworth, Brant, Taylor, Müller Simonis, Hyvernat, Nolde. One of those is English geographer H. F. B. Lynch. This study is based on his travelogues taht he had recorded during his two travels made in the years of 1893 and 1898 which was first published under the title of "Armenia Travels and Studies" in London in 1901. The purpose of the study is to del with dand evaluate the historical geography, the physical and social structure of the town using the travelogues of Lynch and thus to make some contributions to enlighten the historical background of Bitlis.

Key words: *Bitlis, H. F. B. Lynch, Geographical Structure, Physical Structure, Social Structure,*

1-Giriş

Bitlis, Dicle Nehri'nin kollarından biri olan Bitlis Çayı'nın Botan Suyu'na karışan Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinin 1400-1450 metre üzerinde kurulmuştur.¹ Coğrafi koşulları nedeniyle bulunduğu dağlık ve engebeli alanda, El-Cezire düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan yolun üzerinde bulunması nedeniyle geçmişten beri ticaret yollarının güzergâhında yer alarak mevsimlik göçler yapan insan topluluklarının zorunlu olarak mola verdikleri bir yer ve geçiş noktası olmuştur.² Aynı zamanda El-Cezire düzlükleri ve Van Gölü havzası arasında kalan Bitlis Çayı vadisi, bölgenin ulaşım ve ticaret tarihinin belli dönemlerinde Urartu-Asur yolu, Ticaret-Maden yolu veya Bend-î Mahi yolu olarak da bilinmektedir.³ Kentin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır.⁴ Ancak kadim bir geçmişe sahip olan kentte tarihsel süreç içerisinde, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Eyyubiler, bazı Kürt Beylikleri, Selçuklular, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar gibi kimi güçlerin hâkimiyet kurdukları bilinmektedir.⁵

¹ Metin Tuncel, "Bitlis", *D.İ.A.*, C.6, İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 225.

² Abdüsselam Uluçam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Eserleri Dizisi/288, Ankara2000, s.12.

³ Oktay Belli, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1977, s. 124-127.

⁴ Besim Darkot, "Bitlis", *İ.A.* C.II, M.E.B., İstanbul 1993, s.659.

⁵ Kenan Arınç, "Bitlis'te Nüfus Hareketleri", *Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt:33, Sayı:12 1997, s. 49-78.

İskender döneminden sonra Selekiler'e geçen Bitlis, daha sonra Sâsânîler ile Romalılar arasında sık sık el değiştirmiştir. Şehir, Halife Ömer zamanında el-Cezîre fâtihi İyâz b. Ganm tarafından 641 yılında fethedildi. Ardından Bizans ile Müslüman Araplar arasında birkaç defa el değiştiren Bitlis, Sugür ve Avâsım bölgelerinde yer alıyordu. Emevî Halifesi Abdülmelik b. Mervân zamanında kardeşi Muhammed b. Mervân tarafından el-Cezîre valiliği topraklarına dâhil edilen Bitlis, Abbâsîler döneminde ise Diyarbakir'e hâkim olan Hamdânîler ve Mervânîler'e bağlı olarak idare edildi.⁶ 11. yüzyılda yöreye yönelik Türkmen akınları başladı ve 1047'de şehir, Selçuklu hâkimiyetine girdiyse de Mervânîler'e bırakıldı. Bitlis'in kesin olarak Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na katılması 1085'te (bazı kaynaklara göre 1084) Melikşah zamanında gerçekleşti. Bitlis, Fahrüddeve Muhammed b. Cehîr kumandasındaki Selçuklu ordusu tarafından Mervânîler'den alınarak Alparslan'ın yanında Malazgirt Savaşı'na katılmış olan Dilmaçoğlu Mehmed Bey'e iktâ olarak verildi.⁷ Bu şekilde Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na bağlı olarak kurulmuş bulunan Dilmaçoğulları Beyliği'nin merkezi Bitlis oldu. Togan Arslan döneminde bu beylik bir ara Anadolu Selçuklu Sultanı I. Kılıçarslan'a (1092-1107), ondan sonra da Ahlatşahlar'ın kurucusu Sökmen el-Kutbî'ye (1100-1111) bağlanınca Bitlis şehri de bunlara tabi oldu. Bir süre bağımsız kalan fakat bu bağımsızlığı kısa süren beylik, Mardin'deki Artuklu Emîri Necmeddin İlgazi'nin hâkimiyetini kabul etti ve böylece şehir Artuklular'ın hâkimiyeti altına girdi.⁸ Bitlis ve civarı 13. yüzyılın başında Ahlatşahları mağlup eden Eyyubilerin hâkimiyeti altına girdi.⁹ Daha sonra Celaleddin Harezmsâh, Eyyubilerin bölgedeki hâkimiyetlerine son vermek istemiş ancak, Eyyûbiler ile Selçuklular arasında ittifak nedeni ile bunu gerçekleştirmemiştir. Sultan Alâeddin Keykûbad, 1230 tarihindeki Yassıçemen Savaşı'nda Celaleddin Harezmsâh'ı mağlup ederek Bitlis ve havalisine hâkim olmuştur. Fakat akabinde ortaya çıkan Moğol baskısı sebebiyle bölgedeki Selçuklu hâkimiyeti kalıcı olamamış ve 1231'de şehri ele geçiren Moğollar kentte önemli tahribat yapmıştır. Alâeddin Keykûbad,

⁶ Tuncel, "Bitlis", s. 226.

⁷ Dilmaçoğulları Beyliği, Anadolu'nun en eski ve en uzun ömürlü Türk hanedanıdır ve Erzen ve Bitlis'te hüküm sürmüştür. Buldukları coğrafi konum gereği siyasi ve askeri faaliyetlerinde daima Ahlatşahlar, Saltuklar ve Artuklularla birlikte ortak hareket etmişlerdir. Bu konuda daha detaylı bilgi için bkz. Osman Turan, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 111-116.

⁸ Tuncel, "Bitlis", s. 226. Ahlatşahların bölgedeki hâkimiyeti hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, *Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990, ss. 52-56; Osman Turan, a.g.e., s. 113.

⁹ Turan, a.g.e., s. 106.

Kemaleddin Kamyar isimli bir komutanını Bitlis üzerine göndermiş, şehri 1232’de tekrar ele geçirdikten sonra kalesini tamir ettirmiştir.¹⁰

Kentte 14. yüzyılda Şerefoğulları adında bir ailenin akabinde ise sırasıyla Akkoyunlular, Karakoyunlular ve Safeviler hâkimiyet kurmuşlardır. Yavuz Sultan Selim’in Çaldıran seferi dönüşünde (1514) İdrîs-i Bitlisî’nin de gayretleriyle Bitlis’teki mahallî beyler, Osmanlı Devleti’ne bağlılıklarını bildirmişler, ancak bu bağlılık kalıcı olmamıştır. Bitlis’i idare eden mahallî idareciler zaman zaman İran’a tabi olmuşlardır. Söz gelimi, Yavuz Sultan Selim zamanında Osmanlı Devleti’ne bağlı olan Bitlis Emîri IV. Şeref Han, Kanûnî döneminde Osmanlı tâbiyetinden ayrılıp yeniden İran himayesine girmiştir. Eskiden İran’ın Azerbaycan valisi iken, Yavuz’un ölümünden sonra Osmanlılara katılan Ulama Han (Paşa) Bitlis’in geri alınmasıyla görevlendirilmiştir ve ilk teşebbüsünde sonuç alamamışsa da 1534’te Bitlis’i kesin olarak Osmanlı topraklarına katmıştır. Kanûnî döneminde ise 1 Haziran 1555’te imzalanan Amasya Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin Bitlis üzerindeki hâkimiyeti Safevîler tarafından kabul edilmiştir¹¹

Kentin çok eskilere dayana tarihsel geçmişi ve üzerinde kurulu olduğu coğrafyanın jeo-stratejik bakımdan önemi, Doğu Anadolu’yu ziyaret eden kimi batılı seyyah ve araştırmacının uğradığı bir yer olmasında etkili olmuştur. Örneğin, tacir olan Fransız seyyah Tavernier, Shiel, Kinneir, konsolos Brant ve Taylor, Hommaire de Hell, Deyrolle, Müller Simonis ve Hyvernat bunlardan bir kaçıdır. 19. yüzyılın sonlarına doğru kenti ziyaret eden diğer bir batılı seyyah da İngiliz asıllı H. F. B. Lynch’tir.¹² Seyyahın bölgeye dair izlenimleri, yazarın 1901 yılında Londra’da iki cilt halinde yayımlanan “*Armenia, Travels and Studies*”¹³ adlı eserinin ikinci cildinde yer almaktadır.

¹⁰ Sümer, a.g.e., s. 56; Tuncel, “Bitlis”, s. 226.

¹¹ Sümer, a.g.e., s. 62-63; Mükrimin Halil Yinanç, “Bitlis”, *İ.A.*, Cilt:II, M.E.B., İstanbul1993, s. 663.

¹² Henry Finnis Bloss Lynch 1862 yılında İrlandalı bir ailenin çocuğu olarak Londra’da dünyaya gelmiş ve 1913 yılında Fransa’da ölmüştür. Ticari işleri gereği Lynch ailesi özellikle İran ve Mezopotamya bölgesi ile yakından ilgilenmişlerdir. Seyyah ailesinin ticari uğraşları nedeniyle bölgeye ziyaretler yaptığından bölgeyi iyi bilmektedir. 12893 ve 1898 yıllarında yapmış olduğu iki gezinin notlarını içeren yapıtında Ermeni coğrafyasının yanı sıra Trabzon, Batum, Ani Kars, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Malazgirt, Ahlat, Nemrut Gölü, Bingöl, ve Bayburt gibi kuzey ve doğu Anadolu bölgelerini de ziyaret etmiştir. Lynch gezi notlarında bulunduğu yerlerin coğrafyasına dair bir coğrafyacı gibi ayrıntılı bilgiler sunar. Bununla birlikte, gördüğü yerlerin fiziksel dokusu içinde yer alan yapıların mimari özelliklerine dair de detaylı bilgiler verir ve eserinde bu yapıları dair plan, kroki yahut fotoğraf gibi bazı görsel materyaller de yer alır. Bkz. Hacer Topaktaş, “Bir Britanyalının Nazarında Trabzon’u betimlemek: Henry Finnes Bloss Lynch’in Trabzon Tasviri (1893)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, Cilt: I, Trabzon 2007, s. 582-583.

¹³ H. F. B. Lynch, *Armenia, Travels and Studies*, Vol.II, Beirut: Khayats, 1965.

Seyyah adı geçen eserinde şehrin üzerinde kurulu olduğu coğrafya, iklimi, kentin fiziki dokusu içinde var olan kimi önemli tarihi yapılar ve kentin sosyo-kültürel yapısı içinde yer alan bazı etnik guruplara ve onların nüfuslarına dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu bildirinin amacı, onun gezi notlarından hareketle Bitlis'in tarihi geçmişini aydınlatmaya çalışarak kentin tarihine yönelik kimi katkılar sağlamaktır.

2- Kentin Coğrafi Yapısı

Lynch'in anlatımlarına, eserinin ekseriyetinde yaptığı gibi, Bitlis'in coğrafyasına dair ayrıntılı bilgiler vererek başladığı görülmektedir. Seyyah ilk olarak kenti, dağ zincirinin eşiğinde ve dağlık bir arazinin hemen başında, yüksek Ermeni platosunun Kürdistan'ın içlerine doğru uzanan ve Toros ana dağ silsilesi ile Van Gölü'nün batısındaki volkanik platonun kesişme noktasının çok da uzak olmayan güney kısmında yer alan hoş bir yer olarak betimler. Seyyah ayrıca aniden oluşan manzara değişikliğinin, kente kuzey yönünden gelen birisi için büyüleyici olduğunu söyler. Zira volkanik özellik taşıyan düzensiz dağ kütleleri ile ayrılan büyük düzlükler yerine, kente gelen kişi, Mezopotamya düzlüklerine inen ve aslında dağ teraslarının ilk basamaklarını teşkil eden ovaların ve dağ sırtlarının birbiri ardına düzenli bir sıra ile birbirlerini takip ettiği bir manzara ile karşılaşır.¹⁴ Daha sonra Lynch, karşılaştığı bu manzarayı romantik bir üslupla şu şekilde tasvir eder:

“Bulutlar artık kuştüyü yataklarında sessizlik içinde süzülmekten ziyade tüm gökyüzünde dağların zirvesine dokunarak geziniyorlar. Nehirler, derin vadilerden adeta ıslık çalarak akmaktadır ve düzlüklerden geçerek yavaş akan suların tersine köpüklü ve beyaz renktedir. Dere ve nehirlerin kenarları söğüt ağaçları ve kavak ağaçları ile kaplı iken, aralarından ceviz ve karaağaçların gözüktüğü orman ağaçları ise, daha derin toprağı olan bir vahanın üzerinde serpilmiştir. Hatta Kürt çobanlar bile nem ve gölge sağlayan bu bitki örtüsüne zarar verememişlerdir.”¹⁵

Lynch devam eden satırlarda kentin güneyinde vadilerin birleştiğini ve yamaçların yükselerek tıpkı bir mengene gibi birleşmiş olan nehirleri tutarak birbirine yaklaştığını yazar. Ona göre kentin hemen yakınında dağlar şehrin kuzeyinde dikkat çekici yüksek amfiteyatrolar oluşturarak geri çekilirler. Geçitler ise bu manzara içinde kendilerine bir yol açarlar. Fakat seyiyah romantik bir üslupla anlattığı kentin coğrafyasının bir süre sonra ziyaret eden kişi üzerinde hapishane izlenimi yarattığını ancak bu yörede yaşayan insanlar için bunun böyle olmadığını belirtir.¹⁶ Daha sonra kente yaklaştıklarında

¹⁴ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 145.

¹⁵ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 145

¹⁶ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 145-146.

şehrin genel görünümüne dair bilgiler aktarmaya başlar. Arazinin oldukça açık olmasına rağmen, kentin sınırlarına girinceye kadar kentin görülemediğini söyler. Şehrin nüvesini oluşturan ortaçağdan kalma kalenin,¹⁷ minarelerin ve pazarların derin bir vadinin içinde yer aldığını belirtir. Vadinin içinden geçen nehrin, iki ana ırmağın birleşmesinden oluştuğunu ve bunlardan birinin doğrudan platonun düzlüklerinden geçerek şehrin kuzeyinden, diğerinin de doğudan yani Van'a giden yoldan ve Güzel Dere istikametinden geldiği bilgisini verir. Ona göre, bu sular şehrin kurulu olduğu alanın üstünde çok uzak bir noktada birleşirler ve güney batı istikametinde yaklaşık 100 fit¹⁸ derinliğinde bir vadinin içine dökülür. Seyyahın da belirttiği gibi, Bitlis kentinin kuruluşunun temel nedeni de Karadeniz-Van-Mezopotamya bölgelerini birbirine bağlayan ve geçmişte Ticaret-Maden Yolu veya Bend-i Mahi Yolu olarak adlandırılan ulaşım güzergâhının kontrolü olmalıdır. Çünkü Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini hâkimiyetleri altına almak isteyen devletler, her iki bölgeyi en kolay şekilde birbirine bağlayan konumdaki Bitlis kentini de ele geçirmek zorundaydılar. Bitlis kentinin kuruluş yerinin seçilmesi ve burada bir kalenin inşa edilmesi, tesadüfi olmayıp coğrafi konumunun önemiyle ilintilidir. Gerçekten de kentin, kolay savunulabilecek bir konumda kurulduğu dikkati çekmektedir. Bununla birlikte, bu yörede vadi tabanının oldukça genişlemiş olması ve temiz su kaynaklarının yeterli olması, Bitlis kentinin belirtilen konumda kurulmasını teşvik eden diğer önemli faktörlerdir. Kentin kurulduğu yerde birleşen Kömüs (İskender) Çayı ve Rahva Deresi'nin arasında volkanik kayalardan oluşan aşınımdan korunmuş bir yükseltinin bulunması da buraya bir kale kurulması düşüncesine yol açmış olabilir.¹⁹

Lynch devam eden satırlarda, kente kayalığın zirvesindeki sağ taraf boyunca ilerleyerek gidildiğini ve birkaç dönemeçli yoldan sonra şehrin evlerinin gözüktüğünü aktarır. Ona göre, evler nehrin her iki tarafında kayalıkların üzerinde kümelenmiştir ve bayırların başladığı noktalarda bulunmaktadır. Ancak vadi aniden genişleyerek kentin güney yönüne doğru

¹⁷ Memiş, Doğu Anadolu Bölgesi'nin en eski kentlerinden biri olan Bitlis'in kuruluşunu ve gelişmesini ayrıntılı bir şekilde ortaya koymanın bu konuda yapılmış araştırmaların yok denecek kadar az olması nedeniyle, oldukça zor olduğunu söyler. Ona göre, Bitlis kenti ile ilgili ilk tarihi belgelere, Asur yazılı kaynaklarında rastlanılmaktadır ve bu kaynaklara göre Asur-Urartu mücadelesinin yoğunlaştığı bir konumda bulunan Bitlis kenti, M.Ö. 714 yılın da Vaisis (Old Uaisis) adıyla bilinmektedir ve bu tarihte ele geçirilmesi güç bir kaleye de sahip bulunmaktaydı bkz. E. Memiş, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Selçuk Üniv. Yay. No: 67, Eğitim Fak. Yay. No: 13, Konya 1989, s.102

¹⁸ 1 fit 0,3048 metreye eşittir.

¹⁹ Kenan Arınç, "Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis", Atatürk Üniversitesi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:1, 1995, s.69.

istikametini değiştirir. Ayrıca iki yan vadi de birlikte akan nehirlerle birlikte manzarayı genişletir. Düz çatılı evler dağ yamaçlarında sıralanır ve dağların çekildiği yerlere kadar uzanır. Yaklaşık olarak bir çeyrek mil sonra kentteki ilk yapılara ulaşılır, fakat hala kentin kalesi ve çarşıları görünmez. Fakat bu yapılar geçildikten sonra nehrin kıyıları düzleşir ve kale mazgallarını destekleyen kayalık platformun doğu ucundan geçerek sağ taraftaki bir kolla birleşir. Nehir 30 yahut 40 fitten derin olmayan yatağında büyük kaya parçalarının üzerinden aşarak gür bir şekilde akar. Kenarında uzun ve zarif söğüt ve kavak ağaçları yükselir ve biraz aşağı tarafta nehrin ikinci kolu sol tarafa doğru kıvrılır. Ancak kısa bir süre sonra nehir, her iki tarafta evleri tekrar dağ yamaçlarında olmaya zorlar. Genişlik daralmaya başlar ve dağların içinde yekpare bir biçim alır. Lynch ayrıca kentin en güzel manzarasının tam olarak nehrin doğu tarafından gelen kolun başlamasından önce, Bitlis'in güney sınırlarından daha iyi bir şekilde görülebileceğini yazar. Hatta Avel (Avul) meydanındaki²⁰ bir noktadan çizdiği planın, kentin bu genel görünümünü ortaya koymak amaçlı olduğunu belirtir.²¹

Lynch'in Bitlis ve yakın çevresine dair anlatımlarına bakıldığında, bölgenin 19. yüzyılın sonundaki coğrafi yapısına dair kimi bazı dikkat çekici özellikleri ayrıntılı bir şekilde betimlediği görülmektedir. Seyyah ayrıca bölgenin iklimine ilişkin de bazı bilgiler verir. Bölgenin su kaynakları bakımında zengin ve ağaçların sağladığı gölge nedeniyle yerleşime uygun bir yer olduğunu aktarır. Fakat bu avantajın yaz aylarında kendini belirgin bir şekilde hissettiren sıcak hava ve kışın yoğun yağın kar ile dengelendiğini belirtir. Örneğin, Bitlis'in deniz seviyesinden 5200 fit yukarıda olması nedeniyle kar kış ayları boyunca yerden kalkmazken, şehrin güney kısmı güneşin yakıcı etkisinin önünde bir bariyer teşkil eder.²² Bitlis vilayetinin iklim şartlarına bakıldığında, merkez kazanın Van Gölü'ne sınır olmasından ötürü nem oranı oldukça yüksektir. Genel olarak iklim çok sağlıksız değildir. Ancak nem oranının yüksek olmasına bağlı olarak romatizmal hastalıklar yaygındır. Seyyahın sözünü ettiği kadarıyla kentin iklimi serttir ve kar yağışı Kasım ayından başlayarak Mayıs ayına kadar devam eder. Bitlis'te neredeyse iki mevsim yaşanır, kış mevsimi eksi 10 santigrat dereceyi bulurken, yaz mevsiminin ortalaması 32 santigrat derecedir. Dolayısıyla kışların soğuk ve

²⁰ Lynch, Amerikan misyonerlik binasının Avel (Avul) meydanında yer aldığını ve aynı zamanda Doğunun bu ücra köşesinde en son ziyaretinden sonra batılı devletlerin siyasi ve ticari ilişkilerinin öncüsü durumunda olan bir İngiliz Konsolosluk binasının da kurulduğu bilgisini verir bkz. Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 147.

²¹ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 146-147.

²² Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 147.

sert, yazların ise sıcak ve kurak geçtiği karasal bir iklim görülmektedir.²³ Lynch'e koşut olarak Darkot da, pek çok kaynakta kentin sularının bolluğu ile övüldüğünü, ancak şehrin kurulu olduğu coğrafyanın yüksek olması ve özellikle topografyasının dağlar arasında sıkışmış bir çukur olmasından kaynaklı olarak Bitlis'te yaz aylarının oldukça sıcak geçtiğini, kış aylarında ise gelen yolları ve şehirdeki yolları kapatacak kadar kente aşırı kar yağdığını söyler.²⁴

Seyyah kentin sahip olduğu stratejik konumunun ancak Bitlis'in coğrafi yapısı dikkate alındığında daha iyi anlaşılabilceğinin altını çizer. Zira kentin doğusundaki Büyük Zap Suyu ile batı tarafında Bitlis Suyu'nun geçtiği vadi arasındaki Toros Dağları'nın yarattığı bariyer geçmeyi imkânsız kılmaktadır. Gerçekten de Toros Dağları'nın Türkiye-İran sınırı ile İskenderun körfezi arasında oluşturduğu büyük kavisin doğu tarafı, hem oldukça yüksektir hem de geniş sıralar meydana getirdiği için geçilmesi nerdeyse imkânsızdır. Fakat Bitlis, bu dağ seddini nispeten darlaşmış bir noktada yarıp geçtiği için, insanlar için doğal bir yol hazırlayan bir vadi üzerinde yer almaktadır.²⁵ Lynch'e göre, bölge tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynayan bu doğal engellere ek olarak, kanunsuzluktan kaynaklanan durum da bölgeyi kontrol edebilmeyi zorlaştıran diğer bir etkidir. Ayrıca Bitlis, Van Gölü civarındaki yerlerle Mezopotamya düzlükleri arasındaki doğal geçişi sağlayan bir konumu sahiptir. Bu iletişim kanalı, Bitlis Suyu vadisinin aşağı kısmından başlar ve Keser Suyu geçerek yaklaşık 40 mil mesafede olan Sert (Siirt) adındaki yerleşim birimine kadar uzanır. Bu yol güzergâhı henüz araç trafiği için uygun olmamasına rağmen, kervanların geçişi için uygundur. Bir tarafta kolayca Akdeniz'e inmeyi sağlayan Diyarbakır şehri diğer tarafta sadece Türkiye'nin Asya kısmında Dicle üzerinden birinci sınıf buharlılar vasıtasıyla İran körfezine geçişi kolayca sağlayacak olan Musul bulunmaktadır. Lynch ayrıca kentin batı tarafında Diyarbakır'da birleşen çok sayıda geçidin olduğunu aktarır. Fakat bu yolların büyük bir kısmının kolay geçilebilir bir özelliğe sahip olmadığını da sözlerine ekler. O buna bağlı olarak geçişlerin Halep yahut Bağdat ile platolardan oluşan bölgelerin uzak merkezleri arasında olduğunu belirtir.²⁶ Dolayısıyla Bitlis'ten geçen yol, Van Gölü havzası, Diyarbakır yaylaları ve El Cezire ovaları arasındaki iletişimi sağlayan tek yol olma özelliği taşır. Zira kentin kuzeyindeki Rahva düzlüklerinden geçerek bir tarafta Van Gölü kıyısına, diğer tarafta Muş Ovası yolu ile Murat Nehri'nin

²³ Cihan Yapıştıran, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013, s. 35.

²⁴ Darkot, "Bitlis", s. 658.

²⁵ Darkot, "Bitlis", s. 658.

²⁶ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 148.

yukarı kısmına ulaşan kervan yolları, bölgede bulunan çeşitli geçitleri aşarak Yukarı Aras bölgesine ve Erzurum'a oradan da Karadeniz kıyılarına ulaşmayı mümkün hale getirmektedir.²⁷

3- Kentin Fiziki Yapısı

Lynch gezdiği yerlerin ekseriyetinde yaptığı gibi, Bitlis'i ziyaret ettiğinde kentin kabaca topografyasını gösteren bir harita çizer. Seyyah eserine koyduğu bu görsel materyal üzerinden kentin fiziki yapısını oluşturan kimi önemli yapılara, meydanlara, sokaklara ve mahallelere dair bazı bilgiler aktarır.²⁸ Lynch, taslak olarak çizdiği bu haritada kentin nüvesini teşkil eden ve vadilerin birleştiği noktada yer alan ve tarihi çok eskilere uzanan kalenin, civardaki yüksek bir noktadan bakıldığında dev bir denizyıldızına benzediğini ve bu canlının, evlerle kaplı vadiler tarafından temsil edilen uzun antenlerinin de kentin ince ve uzun olan vücudunu sembolize ettiğini belirtir.²⁹ Ayrıca Shiel'in Bitlis'te bulunduğu esnada şehirde yaşayan yaşlı birisi tarafından kendisine söylendiğini ileri sürdüğü kalenin duvarı üzerinde kalenin yapımının Muhammed Peygamberden 300 yıl öncesine değin gittiğini gösteren bir kitabenin olduğu yönünde verdiği bilgiye ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini söyler. Zira kalenin harabeleri üzerinde dikkat çeken ve maalesef modern seyyahlar tarafından kopya edilip çevrilmeyen bu Arapça yazıların, neredeyse okunamaz hale geldiğini belirtir.³⁰ Buna paralel olarak, 19. yüzyılın başında Bitlis'i ziyaret eden Kinneir ise, fiziki bakımdan, kenti bir yengece benzetir. Ona göre, yengecin gövdesi kentin nemli tarihi sembollerinden biri olan hoş kalesini sembolize ederken, yengecin kısıkaçları da farklı yönlere doğru uzanan vadileri temsil etmektedir.³¹ Gerçekten de kentin tarihi kent dokusu; şehrin ortasında yükselen ve her yönden dikkati çeken heybetli bir kale, kalenin yamacından geçen ana yol ve dere ile yolun kenarındaki yamaçlara yerleşen taş evlerden oluşur.³²

Lynch, kentin adının nereden geldiğine dair herhangi bir bilgi olmadığını söyler. Fakat St. Martin'e atıf yaparak şehrin ilk adının "Baghesh" (Bağış)³³

²⁷ Darkot, "Bitlis", s. 658.

²⁸ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 147.

²⁹ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 147.

³⁰ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 150-151.

³¹ John Macdonald Kinneir, *Journey through Asia Minor, Armenia, Koordistan in the Years of 1813-1814*, John Murray, London 1818, s. 393.

³² Gülin Payaslı Oğuz ve Behiye Aksuluz, "Geleneksel Bitlis Evleri: Koruma Sorunları ve Öneriler", *Megaron*, Cilt: 11, Sayı: 1, 2016, s. 67.

³³ Ermeniler kendi dillerinde kenti Bağış/Baghesh olarak isimlendirirler bkz. *Urfalı Mateos, Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (çev.) Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer- M. Halil Yınanç, TTK, Ankara 1987, s. 55.

olduğunu ve Ermeni kralı Beznuni'ye tabi bir yer olduğunu belirtir. Ona göre, halk arasında yaygın olan bir inanışa göre, kent nüvesini oluşturan kalenin tarihi geçmişi, İskender'in bölgeye geldiği zamana kadar gitmektedir. Fakat Lynch'e göre, bu bilgi herhangi bir gerçekliğe dayanmamaktadır ve temelsizdir.³⁴ Bu bağlamda, kalenin tarihi geçmişine dair halk arasında yaygın olarak anlatılan bir hikâyeye vardır. Bu hikâyeye göre, Makedon kralı ordusu ile birlikte bu güzel şehirden geçerken, kent üzerinde kurulu olduğu coğrafyadan oldukça etkilenir ve Lis adında bir komutanına her iki nehrin birleştiği noktaya dayanaklı bir kale inşa etmesini emreder. Komutan İskender'in emrini harfiyen yerine getirir. İskender çok beğenmiş olduğu şehre tekrar ordusu ile geri döndüğünde karşısında onun ve ordusunun girişine izin vermeyen güçlü bir kale görür. Daha sonra bu komutan İskender'in huzuruna çıktığında bu durumu şu şekilde açıklamaya çalışmıştır: *"Kralım bana kimsenin zapt edemeyeceği bir kale inşa etmemi emrettiniz. Dünyanın en büyük savaşçısı karşısında bu kaleyi başarılı bir şekilde savunmaktan başka ne şekilde bu itaatkâr hizmetçiniz sizin emirlerinizi yerine getirme konusunda sizi ikna edebilirdi?"* İskender duyduğu bu sözler karşısında etkilenir ve komutanı affeder. Ancak komutanın adı olan "Lis" kelimesinin önüne İran dilinde "kibirli" anlamına gelen "bad" tabirini koyar. Doğu kültürüne özgü masallara bir örnek teşkil eden, "badlis" kelimesi o zamandan beri hala varlığını sürdürmektedir. Lynch ayrıca Bitlis adının kökeninin Makedon kralı İskender ile olan ilişkisinin büyük bir olasılıkla uydurma olduğuna işaret eder.³⁵ Darkot da bu efsanenin gerçeklere pek uygun olmadığı söylene de daha ilk çağlarda kentin stratejik önemine bağlı olarak bir kale inşa edilmiş olmasının muhtemel olduğunu belirtir.³⁶ Tarihsel süreç içerisinde kentin adının farklı şekillerde kullanıldığı görülmektedir. Söz gelimi, kent Asurlular tarafından Bit-Liz, Persler ve Yunanlılar tarafından Bad-Lis veya

³⁴ Evliya Çelebi Seyahatnamesi dâhil olmak üzere, İskender'in komutanı Badlis tarafından kaleyi inşa edildiği şeklindeki hikâyeye muhtemelen gerçeği yansıtmamaktadır. Dolayısıyla Lynch'in de belirttiği gibi, etimolojik olarak Bitlis adının komutanın adından geldiği yönündeki yaygın görüş de tartışmalıdır. Zira Asur dilinde Byt (Bit) veya Byd (Bed) kelimesi yurt anlamına gelmektedir. Bununla birlikte, Bitlis Arap kaynaklarında Bidlis, Ermeni kaynaklarında ise Bageş (Pagiş) şeklinde geçmektedir. Bu noktada asıl önemli olan şey, milattan yüzlerce yıl önce kentte bir kalenin olmasıdır. Bu gerçekten de Bitlis şehrinin kültür ve medeniyet tarihi de dâhil, bütün gelişimi üzerinde etkili olmuştur bkz. Mehmet Demirtaş, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Nüfus", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:1, 2007, s.132.

³⁵ Lynch, a.g.e., Vol. II, s. 150. Fakat seyyah kendisinin de bizzat müşahade ettiği üzere Bitlis ve civarında toprak altından kazılarak çıkarılan ve ziyaretçilere satılan Yunan sikkelerinin varlığının geç dönem Yunan kültürüne işaret edebileceğini ileri sürer bkz. Lynch, a.g.e., Vol. II, s. 150.

³⁶ Darkot, "Bitlis", s. 659.

Bad-Lais, Araplar tarafından Bad-Lis, Pageş yahut Pageşi olarak adlandırılmıştır. Ayrıca Şerefname'yi kaleme alan Şeref Han, Şemseddin Sami, Meftuni, tarihçi Maksidi de Bitlis kalesini İskender'in komutanlarından Bedlis'in yaptığını ileri sürer.³⁷ Ünlü seyyah Evliya Çelebi de eserinde kentin adının nerden geldiğine dair benzer bir hikâye aktarır ve Acem tarihine bakıldığında şehrin İskender'in tahtgâhı olarak anıldığını belirtir.³⁸

Lynch, devam eden satırlarda Bitlis şehrinin içinde yürüyerek bir gezinti yapmak için okuyucuyu kendisine eşlik etmeye davet eder. Bu gezinti esmasında kentin içinde kaleden sonra bilgi verdiği ilk yapı, Van şehrinden gelen yolun hemen bitişiğindeki Baş mahallenin yükseklerinde olan bir konaktır. Seyyah bu konağın, oldukça hoş bir mimariye sahip olduğunu ve konağın bulunduğu alandan, güzel bir bahçe ile çevrili olan ve ailenin kadınlarına ait olan konuta kadar taş bir köprünün geçtiğini yazar. Buna ek olarak, kentte kaldığı süre zarfında Bitlis'in önde gelen ailelerinden birisi olan Şemseddin Bey'in, konağın selamlık kısmındaki en iyi ve geniş odalarını onun hizmetine sunduğunu söyler.³⁹ Seyyah ayrıca Bitlis evlerine dair de birtakım bilgiler sunar. O ilk olarak Bitlis'teki evlerin Asya'nın bu kesiminde bulunan evlerden yapım tekniği bakımından en güzeli olduğundan bahseder. Örneğin, evlerin kalın duvarları, aşırı sıcaklara karşı oldukça dayanıklıdır. Bunun yanı sıra, molozlarla yahut çamurdan yapılan ve doğuya özgü evlerden sonra, taştan yapılan bu evleri görmek göze oldukça hoş gelmektedir. Lynch akabinde kentteki evlerin nasıl inşa edildiğini şu şekilde açıklar:

“Burada evler, bir deprem esansında meydana gelen şok sarsıntıyı dengelemek için bir kat yahut iki kalın kirişle desteklenen taş bloklardan oluşmaktadır. Duvarlar çifttir ve taş hem yapının iç kısmına hem de bahçeye yahut sokağa bakacak şekilde konulur. Bir kat çamur ve moloz taş iki duvarın arasına yerleştirilir. Aynı zamanda iklimin etkisiyle yumuşak gri bir renge dönüşen sarı lavdan oluşan çok az miktarda harç da taş blokları birleştirmek için kullanılır. Bölgedeki vadiler bu lav bakımından oldukça zengindir ve bu lav muhtemelen kentin kuzeyindeki volkanik platodan gelmektedir. Yine şehrin 3 mil uzağındaki batı vadisinde bulunan beyaz mermer ocağı ise, süslemeler için dekoratif malzeme sunmaktadır. Avrupa'dan getirtilen pencere camı bölgede yaygın olarak kullanılmaktadır. Ayrıca evlerin İngiltere'nin batı kısmındaki kırık yerlerdeki evlere benzer şekilde taş bacaları vardır. Bitlis'te

³⁷ Mehmet Törehan Serdar, *Mazideki Bitlis*, Bitlis: Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, 2017, s. 9

³⁸ *Evliya Çelebi (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi)*, 1.-6. Kitaplar, (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2011, s.69-70.

³⁹ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 151.

*evlerde ısınma genellikle mangallarla sağlanır ve Avrupa sobaları yok denecek kadar az kullanılmaktadır.*⁴⁰

Lynch'in de aktardığı gibi, Bitlis'te sert geçen ve uzun süren kış mevsimi nedeniyle mekânların boyut olarak fazla büyük tasarlanmadığı geleneksel Bitlis evleri, yığma yapım tekniği kullanılarak yapılmıştır. Ana yapım malzemesi yöreye özgü olan küfeki taşı olarak adlandırılan "tüf" taşıdır. Tüf taşının ocaktan çıkınca kolay işlenebilir olma özelliğine karşı Bitlis evlerinde süslemenin olmaması dikkat çekicidir. Dış taraftan ince kesme taş ve içerisinde moloz taş doldurularak örülen duvarların kalınlıkları dış duvar ve taşıyıcı iç duvarlarda 80-100 cm arasında, iç bölme duvarların kalınlığı 15-30 cm arasında değişmektedir. Duvarlar dış taraftan sıvasız iken iç taraftan (yani odaların duvarı) sıvalıdır⁴¹

Şemseddin Bey'e ait konağın hemen yanında, Gök Meydan'a ait olan açık alanlar bulunmaktadır. Bu meydana hâlihazırda askeri bir depo olarak kullanılan ve göreni hayran bırakacak eski bir medrese vardır. Seyyah, oldukça hoş bir mimariye sahip bu yapının, köşelerinde yer alan dört tane küçük kulesi olduğunu, kesme taştan yapıldığını ve mimari bakımdan zengin olan güney cephesinin, Arap mimari üslubunu yansıttığını yazar. Ancak yapıyı yabani otların sardığını belirtir.⁴² Lynch'in Gök Meydan'da yer aldığını söylediği medresenin meydanla aynı adı taşıyan Gök Medrese yahut diğer adı ile İhlasiye Medresesi olduğu anlaşılmaktadır. Seyyahın da belirttiği gibi sözü edilen yapı, Gök Meydan'da bulunmaktadır. Bir külliye içinde yer alan bu yapı, Şemseddin Han oğlu Emir Şerefhan tarafından yaptırılmıştır. Yapının Arapça kitabesinde H. 997 (1589) inşa edildiği yazmaktadır. Ayrıca sey yahın da bilgi verdiği gibi, tamamı düzgün kesme taşlarla yapılan yapının, dört tarafı köşe kulelerle desteklenmiştir. Ancak her ne kadar Lynch, medresenin Arap mimari üslubunda inşa edildiği yönünde bilgi verse de, yapı Selçuklu medreselerine özgü mimari bir üslupla tasarlanıp inşa edilmiştir.⁴³ Bu medreseden birkaç fitten uzak olmayan noktada, caminin harabelerine gölge sağlayan çok eski karaağaçlar uzanmaktadır. Caminin hemen yanında ise, iki büyük mozole ile çok sayıda mezar taşı olan bir mezarlık yer almaktadır. Seyyahın bir sonraki durağı, aynı bölgede bulunan ve Paşa'nın ikamet ettiği konaktan çok uzak olmayan küçük bir yapı olan Meydan camisidir. Burada bir molla, caminin hemen bitişindeki bir odada, 20 çocuğa dini eğitim

⁴⁰ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 147-148.

⁴¹ Gülin Payaşlı Oğuz ve Işık Behiye Aksuluz, a.g.m., s. 72; Adnan Alkan, "Bitlis Şehrinde Taş Ustalığı ve Geleneksel Kent Mimarisine Etkisi", *Turkish Studies*, Volume 10/6, 2015, s. 57-82.

⁴² Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 152.

⁴³ Uluçam, a.g.e., s. 96.

vermektedir. Taşla döşeli olan bir yoldan ana vadiye doğru inerken de Dört Sandık adında bir caminin ⁴⁴ ve "Karmirak" adında bir Ermeni kilisesinin yanından geçtiklerini aktarır.⁴⁵ Daha sonra adı geçen kilisenin Bitlis'teki piskopos tarafından yönetildiğini yazar. Bu yapı, küçük bir kubbesi, içinde iki sıra halinde üç tane taş sütunu olan ve dört taş duvardan oluşan gösterişten uzak bir binadır. Kilisenin hemen yanındaki binada ise kendilerini Van'da gördüklerinden daha fazla etkileyen dört tane öğretmen ile yüzün üzerinde öğrenciye hizmet veren bir okul bulunmaktadır.⁴⁶ Lynch'in sözünü ettiği Meydan Camisi, (Gök Meydan) şehrin kuzeyindeki Gök Meydan adlı mahallededir. Üzerinde yer alan kitabede 1801 yılında yapıldığı yazmaktadır. Ancak bugünkü caminin farklı yapıya sahip duvar dokusu ve yanındaki temel kalıntıları olduğu düşünüldüğünde, yapının aynı yerde daha önce var olan cami veya diğer yapıların yıkılması neticesinde yeniden inşa edildiği düşünülebilir.⁴⁷

Lynch'in kentte gezinti yaparken gördüğü diğer bir yapı, yüksek bir noktada kaleden kalan harabelere bakan noktada bulunan Türklere ait olan bir rüşdiyedir. Lynch, bu okulun dört öğretmenle birlikte 70 kadar öğrenciye eğitim verdiğinden bahseder. Ancak okul yetkilileri, onların ziyaretinden önceden haberleri olmasına rağmen, okulun içinde bulunduğu sefaleti gizleyecek hiçbir hazırlık yapmamışlardır. Okula devam eden öğrencilerin ekseriyetini oldukça küçük olan erkek çocukları oluşturmaktadır. Ancak gittiklerinde kendilerine bilgi verecek okul müdürünü göremediklerini ve okul müdürünün hapiste olduğunun kendilerine söylendiği bilgisini aktarır. Çünkü okul müdürü İstanbul'daki yetkililere, lise olarak hizmet vermek için yapılmış olan binayı kentteki askeri görevlilerin askeri bir depoya çevirmek istediklerini belirten şikâyet dilekçesi yazdığı için, onlar da onu bir misilleme yaparak hapse atmışlardır. Daha sonra seyyah Kızıl Mecid meydanında Süryanilere ait olan bir kilise görür. Bu kilise dışı kireçle boyanmış sade bir yapıdır ve bir uçurumun hemen altındadır. Kilisede dini hizmet Süryanice olarak verilmektedir ve bir sıranın üzerinde Süryanice bir İncil bulunmaktadır.

⁴⁴ Lynch özellikle Ermenilere ait olan manastır hakkında bilgi aktarırken, Dört Sandık camisinin sadece adını vermekle yetinir. Adı geçen bu cami, Gök Meydanın alt tarafında ve Bitlis'e hâkim bir tepe üzerindedir. Camiye ait kitabede 1543-1552 tarihleri arasında yapılmış olduğu bilgisi yer almaktadır. Kare planda tasarlanmış olup küçük ölçekli basit bir mahalle mescididir bkz. Uluçam, a.g.e., s. 46.

⁴⁵ Bitlis ve çevresinin mimari dokusu içinde Ermenilere ait dini yapılar önemli bir yere sahiptir. Ermenilerin Urartulardan sonra Van ve çevresindeki bölgede dini mimarinin temsilcileri olduğu söylenebilir. Nitekim Vaspuragan Ermeni Krallığı döneminde Van Gölü çevresinde çok sayıda manastır ve kilise inşa edilmiştir bkz. Uluçam, a.g.e., s. 319.

⁴⁶ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 152.

⁴⁷ Uluçam, a.g.e., s. 59.

Fakat kiliseye devam eden cemaat Süryanice bilmemekte, sadece Ermenice ve Türkçe bilmektedir. Dolayısıyla onlara ana dillerinde Ermenice İncil dağıtılmaktadır.⁴⁸

Lynch'in ziyaret ederek bilgi verdiği bir diğer yapı ise Amerikan misyonerlerine ait olan binadır. O, bu yapının, Bitlis Suyu'nun ana kolu ile vadinin doğu tarafından gelen ırmağın birleşmesi ile oluşan bir açığı içindeki Avel (Avul) meydanında olduğunu söyler. Ardından bu binanın, 1858 yılında⁴⁹ kurulduğunu, ancak kentte bir muhalefetle karşılaştığını ve ancak yedi yıl geçtikten sonra beş kişiden oluşan çekirdek Protestan bir gurubun oluştuğunu aktarır.⁵⁰ Amerikan Board teşkilatı Türkiye'yi, Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezî Türkiye Misyonu olmak üzere üç misyona ve her üç misyonu da istasyonlara ayırmıştır. Bu bağlamda, Bitlis Doğu Türkiye misyonu içinde yer almaktadır.⁵¹ Buna ek olarak, seyyah ilerleyen yıllarda yürütülen gayretli ve hummalı çalışmaların neticesinde kentte Ermeni çocukların eğitim alabileceği bir okulun açıldığından söz eder. Ona göre, Bitlis'te açılan kolej, lise, ortaokul ve ilkokul olmak üzere üç kademedeki eğitim vermektedir. Lynch kenti ziyaret ettiği dönemde okulun ilkokul kısmında 20, ortaokul kısmında 50 ve lise kısmında da yaklaşık olarak

⁴⁸ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 152.

⁴⁹ Bitlis bir istasyon haline getirilmeden önce, kente misyoner gönderilmesi ilk olarak 1850'li yılların başlarından itibaren gündeme gelmeye başlamıştır. Amerikan Board'un Osmanlı ülkesindeki teşkilatlanmasında Bitlis, bir istasyon veya dış istasyon olmasa da, ilk olarak 1850 itibarıyla Arapkir, Harput, Muş ve Van ile birlikte Fırat bölgesinde yer alan Erzurum istasyonunun sorumluluğunda bir şehir olarak yer almaktadır. Bu bağlamda, Bitlis'e, Amerikan Board tarafından yapılan ilk görevlendirme Asur Misyonu'nun Kasım ayında Diyarbakır'da yapılan 4. Yıllık Toplantısı'nda olmuştur. Toplantıda iki yerli yardımcının, mümkün olan en kısa zamanda, büyük bir Ermeni nüfusuna sahip olan Bitlis'e gönderilmesi kararlaştırılmıştır. Amerikan Board misyoneri olarak da ilk görevlendirme yine 1858 yılı Nisan ayında yapılan Asur Misyonu yıllık toplantısında gerçekleştirilmiştir. Bu doğrultuda, 1858 yazında George C. Knapp ve Dr. Henri B. Haskell'in eşleriyle birlikte Siirt ve Bitlis'e gitmelerine karar verilmiştir bkz. Gülbadi Alan, "Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları(Amerikan Board Belgeleri Işığında)", *Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlisî Sempozyumu (11-13 Ekim 2018)*, Yayınlanmamış Bildiri Metni, s. 3. Ayrıca Doğu Türkiye Misyonu içerisinde bir istasyon olarak yer alan Bitlis hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyoner Okulları, TTK Yayınları, Ankara 2015, s.195-221.

⁵⁰ Lynch, a.g.e, Vol.II, s. 153.

⁵¹ Edwin M., Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities*, M. J. Coghlan, 1896, s. 314; i Alan, a.g.b., s.1,6; Yine Alan, Bitlis'in Amerikan Board resmi kayıtlarında ilk olarak 1841'de kaydedildiğini yazar. Ona göre, Bitlis, Mr. John B. Adger'ın ve Harrison G. O. Dwight'ın bölgeye yaptıkları gezi hakkında bilgi vermek için 20 Mayıs 1841'de kaleme alınan ve yine aynı yıl *The Missionary Herald*'da yayınlanan bir mektupta, Erzurum'un güney doğusunda 54, Van'a 30 saatlik mesafede, Mr. Jackson ve diğerlerine göre 1000 Ermeni hanesinin yer aldığı, aynı zamanda etrafında da birçok Ermeni yerleşim yerinin bulunduğu, Ermenistan'da en keyifli şehirlerden biri olarak geçmektedir bkz. Alan, a.g.b., s.2.

60 kadar öğrencinin öğrenim gördüğü bilgisini verir. Misyonerlerin yanı sıra okuldaki öğretmen sayısı dördür. Başöğretmen Harput'taki Amerikan kolejinden mezun olmuştur. Buna ek olarak bazılarının yatılı olduğu 80 kadar kız da okulda eğitim görmektedir. Bunların çoğunluğunu Bitlis'te ikamet edenler oluşturmaktadır. Zira aileler kızlarının sokaklarda dolaşmalarını istemediklerinden yatılı olmalarını tercih etmektedirler. Kentteki misyonerlik teşkilatın yönetiminde her biri çalışkan ve işinin ehli olan G. C. Knapp, R. M. Cole⁵² ve George Knapp⁵³ bulunmaktadır. Aynı zamanda teşkilatın başındaki bu kişiler, kendi cemaat üyelerine parasal destek sunan kentin meydanında büyük bir kilise de inşa ettirmişlerdir.⁵⁴

Seyyah devam eden satırlarda misyonerlere ait olan binanın bulunduğu Avul Meydanı'ndan kentin doğu tarafına doğru uzanan vadide yapılaşmanın seyrek olduğunu söyler. Yine nehrin birleştiği noktadan yaklaşık olarak 2 mil ötede ıssız bir çevrede "Astvatsatsin" adında bir Ermeni manastırının ve hemen onun bitişiğinde de Yakubilere ait bir kilisenin olduğunu belirtir. Onun verdiği bilgilere bakılırsa, bu manastıra ait olan yapılar, kötü durumdadır ve yapının içinde aşağı sınıftan gelen bir köylüden farksız olan bir papaz ikamet etmektedir. Kilise o kadar çok az aydınlatılmıştır ki; mimarisini bile ayırt edebilmek oldukça güçtür. Ancak Bitlis ve civarındaki buna benzer yapılar, dış tarafındaki dört sade duvarı ve yarım kubbe kısmında herhangi bir çıkıntısı olmayan özelliği ile çok iyi inşa edilmiş olan taş yapılarıdır. Lynch yapının içinin tipik olarak Ermeni mimari üslubunu yansıttığını yazar. Zira ayrı sütunlardan yükselen kemerlerle desteklenen yüksek bir kubbe ve üzerinde sunağın olduğu apsisin önündeki doğu ucundaki taş platform bunun en belirgin özelliğidir. Bununla birlikte, bu yapıların en belirgin özelliği kısmen Arap mimarisine özgü olan sunak kısmında ana sütunlarda dikkat çeken sarkıt süslemelerdir. Bunun en iyi örneğini kentin batı vadisindeki Kom mahallesinde bulunan Amelort manastırına ait olan Surb Joannes ile yine bu

⁵² Seyyahın sözünü ettiği George Cushing Knapp, 1858-1895 yılları arasında İzmir, Diyarbakır ve Bitlis'te görev yapmıştır. Misyoner Royal M. Cole ise 1868- 1907 yılları arasında Erzurum ve Bitlis'te görev yapmıştır bkz. Alan, a.g.b., s. 10-11.

⁵³ Seyyahın sözünü ettiği Bitlis'de görev yapan Amerikalı misyoner George Knapp'ın, bölgede ikamet eden Ermenileri kışkırttığına dair gelen haberler üzerine Osmanlı Devleti olayın araştırılmasını istemiştir. İddiaya göre Knapp, Bitlis İdare Meclisi ile mahkeme üyeliğinde görevli Ermenilere Erzurum Ermenilerini örnek göstererek istifa tavsiyesinde bulunduğu bazı Ermenilere para vererek camilere baskınlar düzenleyip ahaliyi ihtilal için kışkırttığı ileri sürülmüştü bu konuda bkz. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni- Amerika İlişkileri (1896-1919)*, Cilt:II, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığı, Ankara 2007, s.13; bu konuda yine bkz. Haluk Selvi "Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis'te Ermeni Olayları." içinde *Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, 199-220., TTK, Ankara 2014.

⁵⁴ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 153-154.

vadinin hemen başında yer alan Kom köyündeki Astvatsatsin ve şehrin doğu tarafındaki ana çayı sınırlayan tepeler arasında bulunan ve aynı adı taşıyan müstahkem bir manastır temsil etmektedir.⁵⁵

Lynch'in de söz ettiği gibi, Bitlis vilayetinin hem genelinde hem de Bitlis kazasında Ermenilere ait çok sayıda kilisenin varlığı dikkat çekmektedir. H. 1310 (1892) yılına ait Bitlis Vilayet Salnamesinde, vilayetin genelinde Gayrimüslimlere ait 186 kilise ve manastır olduğu bilgisi yer almaktadır. Aynı salnamede Bitlis kazasında 33 kilisenin olduğu söylenmektedir.⁵⁶ Ancak adı geçen salnamede, bu kilise ve manastırların kentte yaşayan hangi dini gruba ait olduğuna dair herhangi bir bilgi yoktur. Fakat yukarıda kentin nüfusu ile verilen bilgiler dikkate alındığında, gerek vilayetin genelinde gerekse Bitlis kazasında Ermenilerin dışındaki gayrimüslim nüfusun az olduğu görülmektedir. Dolayısıyla söz konusu salnamede sayıları verilen ibadethanelerin sadece birkaç tanesinin diğer Hıristiyan gruplara ait (Lynch'in yukarıda Yakubilere ait olduğunu söylediği kilise gibi) ve diğer geriye kalanların ise Ermenilere ait olduğu söylenebilir.⁵⁷

Devam eden satırlarda, Lynch Bitlis Çay'ının sağ kıyasını takip ederek kentin kalabalık pazarlarına doğru yol alır. Seyyah bu pazarların üstü kapalı, dar ve alçak olan pazarlardan daha iyi olmadığını söyler.⁵⁸ Ancak üzerinde iki aslan figürünün olduğu ve Arap mimari üslubunu yansıtan ve oldukça hoş ön kapısı olan eski hanın, pazardaki eski ve dökük dükkânların yarattığı monoton atmosferi bozduğunu belirtir. O ayrıca Şerefiye Camisi'nin mermerden yapılan döşemeleriyle ve Arap mimarisini yansıtan ön yüzü ile kentin batı tarafındaki çayların birleştiği noktadan geçen taş köprüye bitişik olduğu bilgisini verir. Ancak seyyah kentin belli başlı camilerinden biri olan bu yapının içine girmediklerini belirtir. Fakat Lynch dışarıdan görebildikleri kadarıyla yapının dikkat çekici mimari özelliklere sahip bir eser olmadığını

⁵⁵ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 154-155.

⁵⁶ *Bitlis Vilayet Salnâmesi*, H. 1310 (1892) , s.141-142.

⁵⁷ Ertaş, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler", s. 225.

⁵⁸ Lynch kentin çarşı ve pazarlarına dair çok ayrıntılı bilgiler sunmaz. Aslında kent çarşıları ve dükkânları bakımından oldukça zengin bir yerdir. Zira 17. yüzyılda Ahmet Melek Paşa ile birlikte Bitlis'te bulunan Evliya Çelebi, kente dair bilgi aktarıırken, kentte 1.200 dükkân olduğunu ve bunların içinde en güzle olanının aşağı varoştaki Hüsrev Paşa çarşısı olduğunu yazar. O, bu çarşının iki başının demir da demir kapılı olduğunu ve baştanbaşa kâgır ve mamur bir çarşı olarak betimler. Hatta görenler burayı Bursa'daki Gelincik pazarı sanır. Ayrıca kentin güzel ve kârgir bir bedesteni de vardır. İki yerde de debbağhanesi vardır. Evliya Çelebi ayrıca Bitlis'te bulunan Kapan pazarından da söz eder. O bütün ipekli ve diğer kumaşlar ile yiyecek ve içeceklerin bu pazara getirildiğini ve kantara konularak tartıldığını ve onda bir sultan vergisi alındıktan sonra satış fiyatlarının belirlendiği bilgisini verir bkz. *Evliya Çelebi (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi)*, s. 74.

yazar.⁵⁹ Akabinde halk arasında kentin fiziki dokusu içinde yer alan pek çok caminin bir zamanlar kilise olduğuna dair yaygın bir inanış olduğunun altını çizer. Seyyah ayrıca ilgisini çeken ancak kentte kaldığı süre zarfında cevabını bulamadığı diğer bir şeyin de Bitlis'te bulunan tarihi yapıların yaşı ile ilgili olduğu bilgisini verir. Bununla birlikte, kentin tarihsel fiziki dokusunu oluşturan tüm yapıların Arap mimari üslubu ile inşa edilmiş gibi gözüktüklerini ve bu bakımdan birbirlerine benzediklerine vurgu yapar.⁶⁰ Seyyah aynı zamanda bir handan da bahsetmektedir. Ancak Lynch bu hanın adına dair herhangi bir bilgi aktarmaz. Verdiği bilgilere bakılırsa, sözünü ettiği han, Şerefiye Han olmalıdır. Bu han şehir merkezindedir ve Şerefiye Camisi'nin kible duvarı önündedir. Şerefiye külliyesinin bir parçası olan yapı, külliyenin gelir getir getiren vakıf yapıları arasındadır ve kentteki diğer yapılar gibi kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir.⁶¹ Yine Bitlis kent merkezindeki çarşı meydanında çayın iki kolunun birleştiği noktaya yapılan Şerefiye külliyesi cami, medrese, imaret, türbe ve bir hamamdan oluşmaktadır. Kitabesinde verilen bilgiye göre, 1529 yılında IV. Şeref Han tarafından yaptırılmıştır.⁶²

Lynch'in bir sonraki durağı, kentin tarihsel fiziki dokusu içinde yer alan ve görülmesi gereken ilginç noktalardan biri olarak nitelediği Semiramis tüneli olur. Rahva düzlüğü ve yakın çevresinin, belki de, Asur kaynaklarında sıklıkla sözü geçen Gilzanu bölgesinin bir bölümünü temsil ettiği konusunda başta Kiepert, Belck ve Eremyan olmak üzere birçok araştırmacının ortak görüşü bulunmaktadır. Nitekim adı geçen bölgedeki ilk yol yapım çalışmalarının da Asur Devleti dönemine (M.Ö.1000-1275) rastladığı bilinmektedir. O dönem yapılan yol çalışmaları, bizzat Asur kraliçesi Semiramis tarafından organize edilmiş ve birçok köprünün inşasının yanı sıra bazı geçitler de açılmıştır. Özellikle, Bitlis kentinin 5,5 km. güneybatısında ve bugün Deliklitaş olarak bilinen yerde bulunan ve geçişi engelleyen bir traverten kütlelerinin daha o dönemlerde tünel biçiminde açılması, bu yolu ulaşım bakımından daha elverişli bir duruma getirmiştir. Asur kayıtlarında da tünelin adı Semiramis

⁵⁹ Lynch'ten farklı olarak 17. yüzyılda Bitlis'i ziyaret eden Evliya Çelebi, bu caminin Çevgan meydanında yeni ve güzel bir cami olduğunu ve uzun uzun kendisinden bahsetmeye yakışır güzellikte olduğunu yazar. Buna ek olarak, mimari bakımdan oldukça hoş ve insanın içine ferahlık veren bir ibadethane olduğunu belirtir bkz. *Evliya Çelebi (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi)*, s. 72.

⁶⁰ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 156.

⁶¹ Uluçam, a.g.e., s. 141.

⁶² Uluçam, a.g.e., s. 25. Her ne kadar Lynch, görebildiği kadarıyla yapının özgün bir mimarisi olmadığı yönde bilgi verse de, caminin mimari bakımdan en önemli ve dikkat çekici bölümü taç kapısı ile doğu cephesidir bkz. Uluçam, a.g.e., s. 25.

Tüneli olarak geçmektedir. ⁶³ Seyyah ilk olarak tünelin Sert ile ulaşımı sağlayan yol boyunca kalenin aşağı taraflarından Bitlis Çayı'nı takip ederek yaklaşık olarak 4 mil boyunca devam ettiğini söyler. Yolun bir kısmı asfalttır, ancak araçların geçişine uygun bir şose yol vasıtasıyla iki merkezi birleştirmek için yeterli bir teşebbüs izlemi vermemektedir. Yukarıdaki dağlardaki kalker ile aşağıdaki koyu renkteki lavlar yol boyunca devam eder. Bu yol ayrıca mineral bakımından oldukça zengindir. ⁶⁴ Devam eden satırlarda Lynch, bu tünele dair şu bilgileri aktarır:

“Bu tünel doğal yollarla oluşmaktan ziyade suni olarak sonradan yapılmıştır. Tüneli, yolu tamamen imha ve dar olan vadiyi bloke ederek büyük bir kaya duvarını deldiren Asur kraliçesi Semiramis'in yaptırdığı düşünülmektedir. Bariyer, nehrin sağ kıyısının üstündeki 300 fit yükseklikte olan ve yoldan yaklaşık olarak 150 fit yükseklikteki bir su kaynağının geriye bıraktığı bir takım kalıntılarla ve kireçle oluşmuştur. Birikintideki su kristal kadar berraktır. Ancak içildiğinde ağızda demir tadı bırakmaktadır. Demir pası kayaların yüzeyinin belli bölümlerini kırmızılaştırmaktadır. Bu ayrıca korkuluktan itibaren güçlü bir şekilde akan su ile ayrılmış olan su yatağındaki dev kayalıkların üzerinde açıkça görülmektedir. Tünel 22 fit derinliğinde olup, yaklaşık olarak 18 fit yüksekliğindedir ve vadiden çıkışı sağlayan tek yoldur. Tünelin olduğu noktadan şehrin manzarası dağların geçitlerine bakmaktadır ve Alp dağlarının manzarasına andırmaktadır.”⁶⁵

Bitlis'teki tarihi geçmişi çok eskilere dayanan bu ünlü kaya tüneline dair yapılan bazı çalışmalar, tünelinin Urartular döneminde hangi kral tarafından yaptırıldığına ve o dönemdeki adının ne olduğu konusunda herhangi bir bilgi olmadığı yönündedir. Ancak bu kaya tünelinin M.Ö. 9. yüzyılın sonlarında Urartu Kralı Menua (810-786) döneminde yaptırıldığı ileri sürülmektedir. Örneğin, Belli, Semiramis Kaya Tüneli adının da, tıpkı Van Ovası'na su taşıyan 51 km. uzunluğundaki Menua sulama kanalına halkın vermiş olduğu Semiramis (şamran) sulama kanalı adı gibi bir aşk öyküsüne konu olduğu için verilmiş olduğunu söyler. Ayrıca Semiramis sulama kanalı M.Ö.9.yüzyılın sonlarında Urartu Kralı Menua (M.Ö. 810-786) döneminde yapıldığına göre, aynı adı taşıyan Deliklitaş kaya tünelinin de M.Ö. 9. yüzyılın sonunda yapılmış olma olabileceğini belirtir. ⁶⁶ Görülüşü üzere, Lynch tarihi geçmişi

⁶³ Evliya Çelebi *Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*. (çev.) H. Işık, Alan Yayıncılık, İstanbul 1989, s.26. Kenan Arınç, “Ulaşım Coğrafyası Bakımından Bir İnceleme; Rahva Düzlüğü ve Çevresi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, 2000, Cilt:6, Sayı:3, s. 34-35.

⁶⁴ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 156.

⁶⁵ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 156-157.

⁶⁶ Oktay Belli, “Bitlis'in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı: Deliklitaş Kaya Tüneli”, *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu (04-07 Ekim 2011)*, Bursa 2013, s. 13.

çok eskilere dayanan ve efsanelere konu olmuş kentin önemli sembollerinden biri solan kaya tüneline dair önemli bilgiler vermektedir. Aynı zamanda adı geçen tünelin bizzat kendisi tarafından çekilmiş bir fotoğrafını da gezi notlarına ekleyerek bilimsel çalışma yapan araştırmacılar için çok önemli bir görsel materyal de sunmaktadır.⁶⁷

4- Kentin Sosyal Yapısı

Lynch'in kenti ziyareti esnasında bilgi aktardığı bir diğer konu Bitlis'in sosyal yapısıdır. Seyyah özellikle kentin demografik yapısını oluşturan etnik unsurlara ve bu unsurların nüfusuna dair bazı bilgiler sunar. Ancak kentin nüfusuna dair bilgi verirken, 19. yüzyılın başlarından itibaren kendisinden önce bölgeye gelen seyyahların vermiş oldukları sayısal verilere atıf yapmayı ihmal etmez. Ona göre, 19. yüzyılda Bitlis nüfusu artış kaydetmiş gibi gözükmektedir. Örneğin 1813-1814 yılları arasında Osmanlı topraklarını ziyaret eden İngiliz asıllı asker Kinneir, kentin nüfusunu 12.000 olarak verir ve bu toplam nüfusun yaklaşık olarak yarısını Müslümanların diğer kalanını ise Ermenilerin oluşturduğunu yazar.⁶⁸ Erzurum'da İngiliz konsolosluğunda görev yapan James Brant'ın, kentin nüfusunu 15.000 ila 18.000 kişi olarak verdiğini ve 50 kadar Yakubi mezhebine mensup Hıristiyan nüfusun yanı sıra, bu toplam nüfusun üçte ikisini Müslümanların, üçte birini de Ermenilerin oluşturduğunu söylediğini belirtir.⁶⁹ İngiliz seyyah Ainsworth, kentin nüfusunun, Kürt, Türkmen, Şii ve Osmanlılar olmak üzere 2.000 hanenin Müslümanlara (10.000), 1.000 hanenin Ermenilere (5.000)⁷⁰, 50 kadar hanenin Süryanilere (250) ve sayı olarak belirtmediği birkaç tane hanenin de Keldanilere ait olduğunu yazar. Ona göre, kentin nüfusuna dair verdiği bu sayısal veri, hem konsolos Brant'ın hem de kendisinden hemen önce bölgeyi

⁶⁷ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 156.

⁶⁸ Kinneir, a.g.e., s. 394.

⁶⁹ James Brant, *Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the Summer of 1838*, JRGS, London 1840, s. 380.

⁷⁰ Isabella L. Bird, *Journeys in Persia and Kurdistan*, Cilt:2, New York & London 1891, s. 354. 19.yüzyılda kentteki Ermeni nüfusa dair daha detaylı bilgi için bkz. Kasım Ertaş, "19. Yüzyılda Bitlis'te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:16 Sayı:60, 2017, s.217-233; Kasım Ertaş, "1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları", Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:VIII, Sayı:16, 2017, s. 78-99; Mayewski, Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki. (çev.) Mehmed Sadık, (haz.) Hamit Pehlivanlı. Van 1997; Davut Kılıç, "Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", *Turkish Studies*, Volume 9/1,2014, s.259-269.

ziyaret eden Southgate'in⁷¹ verdiği sayısal verilerle örtüşmektedir.⁷² Yine 1836 yılında Bitlis'te bulunan Shiel, kentin nüfusunun 1.500 hane olduğunu ve bunun 500 hanesinin Ermenilere ait olduğunu söyler.⁷³ Ancak Shiel'in verdiği bu nüfus tahmininin, Ainsworth'ün ve Southgate'in kentin nüfusuna dair verdikleri tahminden oldukça düşük olduğu dikkat çekmektedir. Dolayısıyla daha öncede belirtildiği gibi, Lynch'in, Shiel'in eserinde kente dair verdiği bazı bilgilere ihtiyatla yaklaşılması konusunda uyarıda bulunması, Shiel'in kentin nüfusunu dair verdiği sayısal verinin de çok sağlıklı olmayacağını düşündürmektedir. Yine 19. yüzyılın sonlarında Bitlis'i ziyaret eden İngiliz misyoner Isabella L. Bird ise şehirdeki Ermeni nüfusunun 2000-5000 arasında olduğunu yazar.⁷⁴ Şehrin 19. yüzyılın sonundaki nüfusu hakkında bilgi veren Şemseddin Sami de, Bitlis'in nüfusunun yaklaşık olarak 15.000 kişiden oluştuğunu ve bunun üçte ikisinin Müslüman Kürt, üçte birinin ise Ermeni olduğunu belirtir.⁷⁵ Batılı seyyahların ve diğer kaynakların Bitlis'in nüfusuna dair verdikleri bu sayısal verilerden yola çıkarak, Bitlis'in 19. yüzyılın ilk yarısının sonlarındaki nüfusunun, ağırlıklı olarak Müslümanlar olmak üzere, yaklaşık olarak 15.000'nin üzerinde olduğu ileri sürülebilir. Ayrıca yüzyılın hemen başındaki Kinneir tarafından sunulan veri ile daha sonraki veriler karşılaştırıldığında yaklaşık olarak kent nüfusunda kabaca %25 gibi bir artış olduğu söylenebilir.

Erzurum'daki konsolosluk arşiv belgelerine dayanarak Lynch, İngiliz konsolosu olduğu dönemde 1862-1863 yıllarında bölgeye dair detaylı gezilere çıkan J. G. Taylor'un, kentin nüfusunu 4.000 hane (20.000 kişi) olarak verdiğini ve bunun 1500 hanesini (7.500 kişi) Ermenilerin oluşturduğu yönde bilgi verdiğini söyler.⁷⁶ Bu sayısal veriye göre, 4.000 haneden 2.500'nün (12.500 kişi) Müslüman olduğu görülmektedir. Seyyah kendisinin kentte bulunduğu 19. yüzyılın sonu için nüfusunu ise, yaklaşık olarak 30.000 kişi olarak verir. Bu toplam nüfusunu 10.000'ni Ermeniler, 300 kadarını Süryaniler yahut Yakubiler, geri kalanını da Müslüman Kürtlerin oluşturduğu bilgisini verir. Buna ek olarak, Bitlis kasaba ve kazası için verilen resmi

⁷¹ Ainsworth'den hemen önce 1836-1837 yıllarında bölgeyi ziyaret ettiği düşünülen, Southgate, Ainsworth gibi kent nüfusunun etnik bileşenlerine değinmeden sadece 2.000 hanenin Müslümanlardan (10.00) ve 1.000 (5.000) hanenin ise Ermenilerden oluştuğunu söyler ve kendisine verilen bu sayısal verinin gerçeğe oldukça yakın olduğunun altını çizer bkz. Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I. New York 1840, s. 225.

⁷² William Francis Ainsworth, *Travels and Researches in Asia Minor, Mosopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, John W. Parker, London 1842, s. 371.

⁷³ J. Shiel, "Journey from Tebriz Through Kurdistan", *JRGS*, London 1838, s.72.

⁷⁴

⁷⁵ Şemseddin Sami, "Bitlis", *Kamûsü'l A'lâm*, Cilt: 2 İstanbul 1306, s. 1239.

⁷⁶ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 151

sayısal verilerin Tatvan ve Muş ovasını da içine alarak 44.000 kişinin üstünde olduğunu ve bunun yaklaşık 15.500'nü de Ermenilerin oluşturduğunu belirtir. Ancak Lynch kadın nüfusu erkek nüfusu ile eşitlemek için, bu sayısal veriye %15 kadar bir ekleme yapılması gerektiğini vurgular. Seyyah ayrıca eserinin dipnotunda kent nüfusunu etnik ve mezhepsel bileşenlere ayırarak bilgi verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 27.673'nü Müslümanlar, 15.317'sini Gregoryen Ermeniler, 130'nu Ermeni Katolikler, 647'ni Protestan Ermeniler ve 342'sini de Süryaniler oluşturmaktadır.⁷⁷ Issawi'nin Vital Cuniet'in verdiği nüfus verilerinden yola çıkarak hazırladığı çalışmada, 1890 yılı için, Bitlis'in nüfusu 39.000 kişi olarak verilmektedir.⁷⁸ 1881/1893 nüfus sayımı verilerine bakıldığında ise, cinsiyete ve dinsel/etnik cemaatlere göre, Bitlis vilayetinin genel nüfusu 122.632 si kadın ve 154.366'sı erkek olmak üzere 276.998 kişi olarak verilmektedir. Bu toplam nüfus içinde Müslüman kadın sayısı 73.323 kişi, Müslüman erkek sayısı 93.731 kişidir. Ayrıca Ermeni kadın nüfusunun 45.581 kişi ve Ermeni erkek nüfusunun da 55.777 kişi olduğu belirtilmektedir. Ermenilere ait bu toplam nüfus içinde, Katolik Ermeni kadın sayısı 2.171 iken, Katolik Ermeni erkek sayısı da 2.777 kişidir. Kentte Protestan Ermeni kadın nüfusu 636 kişi, Protestan erkek nüfus 862 kişi olarak verilmektedir. 921 kişiden oluşan kadın nüfus ile 1.219 kişiden oluşan erkek nüfusun da diğer etnik ve dinsel cemaatlere mensup olduğu belirtilmektedir.⁷⁹ Vital Cuniet'in 19. yüzyılın son on yılına dair verdiği bilgilere göre, 19. yüzyılın sonlarında Bitlis kazasının toplam nüfusu 38.886'dır. Bu nüfusun 20.800'ünü Müslümanlar, 16.086'sını Ortodoks Ermeniler, 200'ünü Protestan Ermeniler ve 1.800'ünü ise Süryani Yakubiler oluşturmaktadır.⁸⁰ Yerli kaynaklardan H.1310 (1892-93) yılına ait Bitlis vilayet salnamesinde şehir nüfusunu vermemekte ancak merkez kaza nüfusunu 44.000 olarak vermektedir.⁸¹ Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarına doğru kentin nüfusuna dair verilen sayısal tahminler karşılaştırıldığında hem Cuniet'in hem de Lynch'in verdiği sayısal verilerin hemen hemen örtüştüğü dikkat çekmektedir.

⁷⁷ Lynch, a.g.e., Vol.II, s. 151.

⁷⁸ Darkot, "Bitlis", s. 659-660.

⁷⁹ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Cilt:2, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Ankara, 2002, s.39-41. Bu konuda ayrıca bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (çev.) Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003, s. 191. Karpat ayrıca 1894 yılı için Bitlis vilayetinin toplam nüfusunu 475.000 olarak verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 366.066'sını Müslümanlar, 101.358'sini Ermeniler, 4.948'ini Katolikler, 1.498'ini Protestanlar ve 1.130'unu ise Suriyeliler oluşturmaktadır bkz. Karpat, a.g.e., s. 193.

⁸⁰ Vital Cuniet, *La Turquie d'Asie*, Cilt: 2, Paris 1891, s 562; s. 562.

⁸¹ Tuncel, "Bitlis", s. 227.

Lynch kentin nüfusuna dair bilgi verirken, kentte yaşayan Ermeni Katoliklere ilişkin de bazı bilgiler verir. Ona göre, Bitlis'te yaşayan nüfus içinde Ermeni Katoliklerin sayısı oldukça azdır. Zira şehirde yaşayan Katolik Ermeni aile sayısı, üç yahut dört tanesi 1685'te mezheplerini değiştirenler olmak üzere 15'i geçmemektedir. Geriye kalanlar son yıllarda mezheplerini değiştirerek Katolik olmuşlardır. Buna ek olarak, Bitlis'te yaşayan Katolik cemaat mezheplerinden ötürü çeşitli zulümlere maruz kalmıştır. Seyyah, 1838 yılında şehirde yaşayan Katolik Ermenilerin 15 haneden fazla olmadığını ve papazlarının Gregoryan Ermeniler tarafından hapsedildiğini ve Muş vadisinin üstündeki Surb Karapet manastırında zalimce dövüldüğünü söyler. 1880'lere geldiğinde ise, oldukça bilgili ve zeki bir kişi olan Van'daki papaza gönderme yaparak, Katolik Ermenilerin Bitlis'te yaşayan en ihmal edilmiş ve dağılmış cemaat olduğunu ve birtakım nedenlere bağlı olarak, kentte yaşayan Katolik Ermenilerin sayısının 30 haneden (150 kişi) 9 haneye (45 kişi) kadar düştüğünü belirtir. Lynch muhtemelen burada merkez kazada yaşayan Katolik Ermenilerden söz etmektedir. Zira daha önce de belirtildiği üzere, Karpat, devletin resmi nüfus verilerine göre, 1894 yılı için Bitlis vilayetinde Katolik Ermeni nüfusunu 4.948 olarak verir. 1896 yılı nüfus verilerine bakıldığında ise Katolik Ermenilerin nüfusu kadınlar 2.913, erkekler 3.123 olmak üzere toplam 6.036 olarak verilmektedir.⁸² 1894 ve 1896 yılına ait nüfus verileri karşılaştırıldığında Bitlis vilayeti genelinde Katolik Ermenilerin nüfusunda yaklaşık olarak %10 gibi bir artış dikkat çekmektedir. Ayrıca Lynch, Beyrut'taki Cizvit okulunda iyi bir eğitim almış olan çalışkan yeni pastörün gelişinin cemaat için umut verici bir gelişme olduğuna işaret eder. Çünkü onun gelişinden sonra Katolik cemaat için bir okul açılmıştır. Lynch devam eden satırlarda Katolik Ermenilerin, Gregoryan Ermenilerin elinde çektikleri zulüm nedeniyle şikâyetçi olmalarını haklı gösteren bazı haklı sebepleri olduğunu, ancak ruhani liderlerinin Gregoryan Ermenilere karşı antipatik davranışlar içine girdiğini ve bu duyulan dini kinin de etnik bağlara üstün geldiğinin altını çizer.⁸³ Lynch'in de belirttiği gibi, daha önceki dönemlerde Cizvitlerin önemli misyonerlik merkezlerinden biri olan Bitlis'teki Katolik cemaat, 20.yüzyılın ilk çeyreğinde dağılmış ve Cizvit misyonerler, misyonlarını Mezopotamya düzlüklerinin güneyine yani çok daha sağlıklı bir iklime sahip olan Musul'a taşınmışlardır.⁸⁴

⁸² Karpat, a.g.e., s. 196.

⁸³ Lynch, a.g.e., s. 153.

⁸⁴ *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, (ed.) Richard G. Hovannisian, (çev.) Zülal Kılıç, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2016, s. 61.

5. Sonuç

Bitlis'in üzerinde kurulmuş olduğu alan ve bölgenin kendine özgü olan coğrafi özellikleri kentin tarihsel ve sosyo-ekonomik yapısına önemli ölçüde etki etmiştir. Bu nedenle, Doğu Anadolu'yu Güneydoğu Anadolu'ya bağlayan bir güzergâh üzerinde yer alan şehir, tarih boyunca pek çok devletin egemenlik tesis etmek için mücadele ettiği bir yer olmuştur. Kent aynı zamanda eski çağlardan itibaren siyasi, idari ve ekonomik bakımdan bölgenin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Dolayısıyla 19. yüzyılın sonlarında kente gelen İngiliz seyyah Lynch de gezi notlarında kente karşı duyarsız kalmamış ve kenti ziyareti esnasında özellikle şehrin coğrafi yapısı, fiziki dokusu ve sosyal yapısına ilişkin bazı önemli bilgiler aktarmıştır. Onun kente dair anlatımlarında özellikle şehrin üzerinde kurulu olduğu coğrafyaya dair detaylı bilgiler verdiği görülmektedir. Ayrıca Lynch kente hâkim bir noktadan şehrin o döneme ait topografik bir haritasını çizmiş ve bunu yapıtına ekleyerek kent tarihi için önemli bir görsel malzeme sunmuştur.

Yine seyyah, tarihi geçmişi Urartulara kadar uzandığı düşünülen, ancak artık aktif olarak kullanılmayan Semiramis tüneline dair de bilgi vermekle yetinmemiş aynı zamanda artık günümüzde kullanılmayan bu tünelin bir fotoğrafını da eserine koyarak önemli bir görsel materyal sunmuştur. Dolayısıyla bu görsel malzemelerin kentle ilgili yapılan tarihi çalışmalara önemli katkılar sağlayacağı söylenebilir. Buna ek olarak, Lynch, kentin fiziki dokusunu oluşturan birtakım tarihi yapılar hakkında da bilgi sunmaktadır. Ancak seyyahın kentte bulunan İslami yapılara dair yüzeysel bilgiler verirken, Hıristiyan yapılara dair daha detaylı bilgiler aktardığı ve bu yapıları eserinde ön plana çıkartmaya çalıştığı dikkat çekmektedir. Örneğin, onun, Bitlis'in mimari dokusu içinde önemli tarihi yapılarından biri olan Şerefiye Camisi hakkında oldukça kısa bilgiler aktarırken, şehirdeki Ermeni manastırına ve Amerikan misyonerlik binasına dair detaylı anlatımlar yaptığı görülmektedir. Ayrıca Lynch'in kentin demografik yapısını oluşturan etnik unsurlara dair verdiği bilgilerin ise daha nesnel olduğu ve diğer yerli kaynaklarda verilen bilgilerle örtüştüğü söylenebilir.

Kaynakça

- Ainsworth, W. Francis, *Travels and Researches in Asia Minor, Mosopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, John W. Parker, London 1842.
- Alan, Gülbadi, “Amerikan Board ve Bitlis’teki Çalışmaları(Amerikan Board Belgeleri Işığında)”, *Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlisi Sempozyumu (11-13 Ekim 2018)*, Yayınlanmamış Bildiri Metni, s.1-29.
- Alan, Gülbadi *Osmanlı İmparatorluğu’nda Amerikan Misyoner Okulları*, TTK Yayınları, Ankara 2015.
- Alkan, Adnan, “Bitlis Şehrinde Taş Ustalığı ve Geleneksel Kent Mimarisine Etkisi”, *Turkish Studies*, Volume 10/6, 2015, s. 57-82.
- Ariñç Kenan, “Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis”, Atatürk Üniversitesi, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Sayı:1, 1995, ss.67-95.
- _____, “Bitlis’te Nüfus Hareketleri”, *Türk Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33, Sayı:12, 1997, ss. 49-78.
- _____, “Ulaşım Coğrafyası Bakımından Bir İnceleme; Rahva Düzlüğü ve Çevresi”, *Doğu Coğrafya Dergisi*, Cilt:6, Sayı: 3, 2000, ss.25-46.
- Behar, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu (1500-1927)*, C. 2, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2002.
- Belli, Oktay, *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1977.
- _____, “Bitlis’in En Eski Tarihi ve Görkemli Anıtı: Deliklitaş Kaya Tüneli “, *VII. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu(04-07 Ekim 2011)*, Bursa 2013, ss. 7-16.
- Bird, Isabella L., *Journeys in Persia and Kurdistan*, Cilt:2, New York & London 1891.
- Brant, James, “Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838”, *JRGS*, London 1840.
- Cuinet, Vital, *La Turquie d’Asie: Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de L’Asie Mineure*, Cilt: 2, Paris. 1891.
- Darkot, Besim, “Bitlis”, *İ.A.*, Cilt:II, M.E.B, İstanbul 1993, s.657-661.
- Demirtaş Mehmet, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis Vilayetinde Nüfus”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: IX, Sayı:1, 2007, ss.132-149.
- Memiş Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi*, Selçuk Üniv. Yay. No: 67, Eğitim Fak. Yay. No: 13, Konya 1989.
- Ertuş, Kasım, “19. Yüzyılda Bitlis’te Ermeniler ve Toplumsal Hayattaki Konumları”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt:16, Sayı:60, 2017, s.217-233.

- Ertaş, Kasım, “1915’ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları”, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt:VIII, Sayı:16, 2017, s. 78-99.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt III, (sad.) Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul1982.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*, (çev.) H. Işık, Alan Yayıncılık, İstanbul 1989.
- Evliya Çelebi (Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi)*, 1.-6. Kitaplar, (haz.) Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, YKY, İstanbul 2011,
- Hovannisian, Richard G. (ed.), *Tarihi Kentler ve Ermeniler Bitlis ve Muş*, (çev.) Zülal Kılıç, Aras Yayıncılık, İstanbul 2016.
- Karpat, Kemal H. , *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, (çev.) Bahar Tırnakçı, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- Kılıç, Davut, “ Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van-Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, *Turkish Studies*, Volume 9/1, 2014, s.259-269.
- Kinneir John Macdonald, *Journey through Asia Minor, Armenia, Koordistan in the Years of 1813-1814*, John Murray, London 1818.
- Lynch, H. F. B., *Armenia, Travels and Studies*, Vol.II, Khayats, Beirut 1965.
- Mayewski, *Rus General Mayewski’nin Doğu Anadolu Raporu: Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki*. (çev.) Mehmed Sadık, (haz.) Hamit Pehlivanlı, Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, Van 1997.
- Oğuz, Gülin Payaslı ve Behiye Aksuluz, “Geleneksel Bitlis Evleri: Koruma Sorunları ve Öneriler”, *Megaron*, Cilt11, Sayı1, 2016, s. 63-77.
- Selvi, Haluk, “Amerikalı Misyoner George P. Knapp ve Bitlis’te Ermeni Olayları.” *içinde Ermeni Ayaklanmaları Sempozyumu (1894-1909)*, s.199-220,TTK, Ankara 2014.
- Serdar, Mehmet Törehan, *Mazideki Bitlis*, Bitlis Valiliği Kültür Yayınları, Bitlis 2017.
- Shiel, J., “Journey from Tebriz Through Kurdistan”, *JRGS*, London 1838.
- Southgate, Horatio, *Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia*, Vol. I. New York 1840.
- Sümer, Faruk, *Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri*, TTK, Ankara 1990.
- Şemseddin Sami, “Bitlis”, *Kamûsü’l A’lâm*, Cilt: 2, İstanbul 1306.

- Topaktaş, Hacer, “Bir Britanyalının Nazarında Trabzon’u betimlemek: Henry Finnes Bloss Lynch’in Trabzon Tasviri (1893)”, *Karadeniz Tarihi Sempozyumu (25-26 Mayıs 2005)*, C. I, Trabzon 2007, s.582-595.
- Tuncel, Metin, “Bitlis”, *D.İ.A.*, Cilt:6, Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s.225-228.
- Turan, Osman, *Doğu Anadolu Türk Beylikleri*, 3. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993, s. 111-116.
- Uluçam, Abdüsselam, *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Eserleri Dizisi/288, Ankara 2000.
- Urfaî Mateos, Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (çev.) Hrand D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer- M. Halil Yinanç, TTK, Ankara 1987.
- Yapıştırın, Cihan, *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Bitlis ve Tütün*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2013.
- Yinanç, M. Halil, “Bitlis”, *İ.A.*, Cilt:II, M.E.B, İstanbul 1993, s. 661-664.